

Prace poglądowe
Review papers

Malwina Katarzyna Dębicka

Opiniowanie sądowo-lekarskie we Francji w XVII stuleciu

Medicolegal opinions in France in XVII Century

Katedra Historii Prawa, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Gdańskiego

Streszczenie

Artykuł ten jest syntezą historii opiniowania sądowo-lekarskiego we Francji w XVII wieku. W pracy zastosowano głównie dwie metody badawcze – metodę historyczną i metodę opisową. Artykuł ma na celu przedstawienie wiedzy o francuskiej medycynie sądowej w kontekście historycznym i prawnym. Pokazuje pionierskie badania medyków i chirurgów, przedstawia ówczesne regulacje prawne oraz podkreśla wysoki poziom francuskiej medycyny sądowej na tle innych krajów europejskich. Od najdawniejszych czasów problematyka oceny zdrowia i życia była przypisywana ekspertom medycyny – jurorom (edykt z 1603 roku *médecins jurés et chirurgiens jurés*). W XVII w. badania sądowo-lekarskie stały się obowiązkiem. Ludzie zainteresowali się np. zdrowiem psychicznym oskarżonych czy oględzinami narządów rodnych w przypadku rozwodu. Na historię opinii sądowo-lekarskich na ziemiach francuskich ogromny wpływ miała chirurgia włoska. Co ciekawe, Francja była pierwszym krajem, który oddzielił kwestie sądowe i medyczne od zadań związanych z policją medyczną.

Słowa kluczowe: medycyna sądowa, Francja, jurorzy, zwłoki, ekspertyza, procesy o czary, oględziny

Abstract

This article is a synthesis of the history of medicolegal opinions in France in the 17th century. Mainly two research methods were used in the work – the historical method and the descriptive method. The article aims to present the knowledge of French forensic medicine in a historical and legal context. It shows the pioneering research of medics and surgeons, presents the legal regulations of that time, and emphasizes the high level of French science compared to other European countries. It is worth adding that from the earliest times the issues with the assessment of health and life were assigned to medical experts – jurors (the edict of 1603 *médecins jurés et chirurgiens jurés*). During this period, forensic and medical examinations became a duty. People became interested in the mental health of the accused, as well as in the inspection of the reproductive organs in the event of a divorce. Italian surgery had a huge impact on the history of medicolegal opinions in the French territories. Interestingly, France was the first country to separate judicial and medical issues from tasks related to the medical police.

Key words: forensic medicine, France, jurors, corpse, expertise, witchcraft trials, inspection

Początki opiniowania sądowo-lekarskiego we Francji

Opiniowanie sądowo-lekarskie we Francji ma ciekawą i długą historię – pierwsze przypadki powoływania ekspertów medycyny dla celów kryminalistyczno-prawnych pojawiały się już w wiekach średnich [1]. Jednak w tym czasie najpowszechniejszym środkiem dowodowym były ordalia, które zastępowały dowody pisemne i świadectwa [2]. Jednym z najważniejszych sposobów wykrycia prawdy we francuskim procesie był pojedynek sądowy. Skutkowało on tym, że osoba, która uniknęła walki przez niestawiennictwo w wyznaczonym terminie została zhańbiona i przegrywała sprawę. W 1260 roku ukazał się zbiór francuskiego prawa zwyczajowego *Coutume de Paris ou Etablissement de Saint Louis* [3]. Artykuł 462 zwyczajowego prawa stanu Maine wspomina o pomocy znawców (biegłych) dla potrzeb kryminalistycznych [4]. Z rozkazu króla zrezygnowano z pojedynku na rzecz dowodu z zeznań świadków – *combat n'étant pas voie de droit* [5, 6]. W epoce krucjat, wojen oraz grasujących chorób zakaźnych, ciężko było otrzymać fachową pomoc medyczną. Na elitarnych europejskich uniwersytetach lekarze oddawali się rozważaniom filozoficzno-teoretycznym, unikając przeprowadzenia zabiegów leczniczych. Zgodnie z zasadą *Ecclesia abhorret a sanguine* (Kościół brzydzi się krwią) kapłani unikali przeprowadzania zabiegów chirurgicznych i najczęściej skupiali się na rozmowie z pacjentem o chorobie. Wszelkie zabiegi chirurgiczne przeprowadzali felczerzy oraz cyrulicy (barberzy), którzy stali się prawdziwymi lekarzami swoich czasów [7]. Dobry cyrulik lub felczer już w wiekach średnich zabezpieczał zęby złotym drutem, wyrabiał protezy z bydlęcej kości, zaś usługi reklamował np. przez wieszanie sznurów zepsutych zębów swoich pacjentów [8]. Poza cyrulikami i felczerami ogromną rolę stopniowo zaczęli odgrywać chirurdzy [9]. Każdy dobry chirurg miał ganon, czyli grupę pijawek [10]. Najczęściej stosowano *hirudo medicinalis* – pijawki lekarskie przeznaczone do upuszczania krwi (flebotomia). Po wypiciu odpowiedniej ilości krwi pijawka rozciągała się do około 15-20 cm długości, a następnie odpadała od gospodarza. Dodatkowo w XIII stuleciu na francuskie tereny zaczęli masowo przyjeżdżać włoscy chirurdzy [11]. Bruno de Calabre głosił

pogląd, iż chirurgia jest narzędziem medycyny, która powinna być skupiona na podawaniu leków oraz zręcznym wykonywaniu zabiegów. Guido Lanfranchi dodawał, iż dobry chirurg powinien być również dobrym filozofem [12]. Urzędnicy medyczni z Paryża i Montpellier chętnie podążali za zainteresowaniami włoskich badaczy – zaczęto bowiem interesować się anatomią i działalnością chirurgów. W 1274 roku Jean Pithard, chirurg króla Ludwika IX Świętego, zasugerował utworzenie kolegia chirurgów, które kilka lat później stało się początkiem wydziału lekarskiego, a także prekursorem kultury i sztuki [13, 14]. Kolegium (nazywane również Bractwem) otrzymało własny statut regulaminowy w 1278 roku i rozpoczęło prężną działalność pod nazwą *Saint Côme et Saint Damien* [15]. W maju tego samego roku ukazał się patent na listy króla Filipa III Śmiałego [16]. Odnajdujemy w nim informacje dotyczące przysięgłych chirurgów (*per dictum chirurgicorum ad hoc nobis et dictis majori et civibus juratorum*), których badania były zarezerwowane dla królewskiego wymiaru sprawiedliwości w przypadkach śmierci gwałtownej oraz urazów ciała. Z kolei w zarządzeniu Filipa IV Pięknego z listopada 1311 roku znajduje się informacja o ustanowieniu zaprzysiężonych chirurgów sądowych, którzy rezydowali w *Châtelet* w Paryżu [17]. Ponadto zarządzenie zabraniało wykonywania sztuki chirurgicznej bez uprzedniej nauki u mistrzów chirurgii w Paryżu, mianowanych przez głównego chirurga królewskiego [17]. Przepisy te znowelizowano w rozporządzeniu Jana II Dobrego z kwietnia 1352 roku. Zgodnie z nowelizacją zawód chirurga mógł wykonywać tylko ten, kto zdał egzamin końcowy i poświadczył swoje kompetencje dyplomem [18].

Jedną z charakterystycznych cech praw i zwyczajów w wiekach średnich było wykorzystywanie procesów przeciwko zwłokom przez torturowanie jeszcze przed rozprawą sądową martwych już przestępców lub samobójców [5]. W maju 1396 roku ukazał się edykt Karola VI Szalonego nakazujący sędziom z Montpellier raz w roku wydawania torturowanych zwłok Wydziałowi Lekarskiemu w celu wykonywania anatomicznych demonstracji, sekcji i badań [19]. Zabezpieczeniem ciała przed gniciem zajmowali się lekarze, którzy solili je lub balsamowali [20]. W tym okresie szkoła w Montpellier była głównym źródłem wiedzy medycznej w całej Europie – jej absolwenci

służyli najczęściej jako osobiści lub nadworni medycy władców na całym świecie. Pozwolenie na otwieranie zwłok ludzkich wydział w Montpellier uzyskał w 1374 roku [21]. Nauczyciel akademicki i rektor – Arnaud de Villeneuve – był jednym z pierwszych lekarzy (także alchemikiem), który rozpoczął badania nad truciznami [22]. Arnaud jako jeden z nielicznych zwracał szczególną uwagę na rolę medycyny państwowej oraz higieny – jego słynne dzieło *Regimen sanitatis ad regem Aragonum* (skierowane do króla Aragonii Jakuba II) było traktatem poruszającym problematykę wpływu środowiska na zdrowie. Ten ważny czynnik był ogólnie nazywany *aer*, jednak termin ten oznacza, poza właściwościami otaczającego powietrza, wpływ przeważających wiatrów, geografie fizyczną, wpływ pór roku, typ mieszkania i ubrania. Arnaud de Villeneuve określił ten zestaw czynników terminem *operimenta*. Zdrowy tryb życia powinien również obejmować naprzemiennie ćwiczenia i odpoczynek. Na podstawie arabskiej receptury de Villeneuve destylował alkohol etylowy z wina, którego używał jako środka dezynfekcyjnego, a także prowadził poszukiwania kamienia filozoficznego – *lapis philosophorum* [23, 24].

Na kształt opiniowania sądowo-lekarskiego we Francji olbrzymi wpływ wywarła ustawa Karola V – *Constitutio Criminalis Carolina* z 1532 roku oraz badania włoskich medyków – Baptiste Codronchi, Fortunato Fideli, czy Paolo Zachhii. *Lex Carolina* nakazywała sądom wzywać biegłych – lekarzy, także chirurgów, w przypadkach śmierci gwałtownej, zabójstw dzieci, aborcji, otrucia ze skutkiem śmiertelnym oraz w przypadkach uszkodzeń ciała [25]. Francja długo czekała na kodeks postępowania karnego, jednak obecność medycyny sądowej została wyraźnie zaakcentowana w edyktie Franciszka I Walezjusza z 30 sierpnia 1536 roku [26]. Król, wzorując się na *Lex Carolinie*, powołał przepisy dotyczące wizytacji rannych oraz zmarłych przez *barberów, chirurgów oraz ludzi doświadczonych (par barbiers, chirurgiens et gens expérimentés)* [27]. Ponadto nakazał wykonywanie raportów ze swoich spostrzeżeń pod przysięgą ekspertów medycyny [28]. Raport sądowo-lekarski okazywano następnie sędziemu i dołączano go do innych dokumentów podczas rozprawy [28]. W raportach umieszczano niekiedy informacje dotyczące przyznania rannym odszko-

dowań wprost proporcjonalnych do uszczerbku na zdrowiu. W listach patentowych Henryka III (Henryka Walezego) z 24 sierpnia 1575 roku odnajdujemy wiadomości dotyczące pozwolenia na otwarcie ciała mężczyzny i kobiety straconych przez wymiar sprawiedliwości [29]. Publicznej sekcji zwłok miał dokonać paryski chirurg – Richard Hubert, bliski przyjaciel Ambroise Pare [30]. Ciała te poddawano torturom również po śmierci.

Powołanie jurorów. Obowiązek wykonywania ekspertyz

Na początku XVII stulecia wykształciła się odrębna grupa mistrzów medycyny oraz chirurgii. Jurorzy pełnili funkcje biegłych ekspertów, którzy na mocy edyktu Henryka IV z maja 1603 roku podlegali pierwszemu medykowi (*premier médecin du roi*) [31]. Na głównego medyka Henryk IV wyznaczył Jean'a de la Rivière oraz powierzył mu jurysdykcję i kontrolę nad sprawami sądowo-lekarskimi [32]. Od tego momentu główny lekarz był zobowiązany do wyznaczenia we wszystkich miastach podlegających jurysdykcji francuskiego królestwa dwóch osób z dziedziny medycyny i chirurgii pełniących funkcję biegłych. Do ich głównych zadań należało przeprowadzanie oględzin zmarłych w wyniku śmierci gwałtownej, utopionych, zabitych w wyniku pojedynku oraz straconych skazańców [33]. Czynności te nazywano wizytacjami sądowo-lekarskimi – *dans toutes les bonnes villes de juridiction du royaume, deux personnes de l'art de médecine et de chirurgie, de la meilleure réputation, probité et expérience, pour faire les visites et rapports en justice* [31]. Badania najczęściej przeprowadzano w *Chatelet* [34]. Ze swoich spostrzeżeń i eksperymentów medycznych jurorzy byli zobowiązani do wykonywania raportów kryminalistyczno-medycznych, które podpisywał każdy z członków komisji. Raporty sporządzane przez lekarzy oraz chirurgów powinny być jasne i zrozumiałe, gdyż były one *świadcstwem i narracją wszystkiego, czego lekarze i chirurdzy wiedzieli i rozpoznawali podczas ich wizyt zgodnie z ich sztuką i oświeceniem* [35]. Ponadto eksperci medyczni powinni sporządzać raporty w języku ojczystym tak, aby sędziowie nie mieli problemu ze zrozumieniem treści. Opis osoby poszkodowanej lub zmarłej powi-

nien wymieniać dokładną ilość zranień lub innych zmian na ciele, ich wielkość, głębokość, szerokość, długość, jaką bronią zostały zadane (np. mieczem, bronią palną, ostrym kijem, kamieniem) [36]. Co więcej, lekarze lub chirurdzy powinni określić aktualny stan zdrowia poszkodowanego, oszacować czas rekonwalescencji oraz umieścić w raporcie zalecenia mające pomóc poszkodowanemu (medykamenty, odpowiedni tryb życia).

Przy badaniu kobiet dodatkowo wzywano zaprzysiężone położne (*sages femmes, matrones*) [37] – ich raporty były sporządzane oddzielnie od raportu lekarzy i chirurgów. Wyrok z 30 marca 1625 roku nakazywał przydzielić pełnomocnika dzieciom oskarżonego uchylającego się od przyznania się do ojcostwa [38]. Dodatkowo zarządzono wizytację kobiet podejrzanych o opóźnianie lub ukrywanie ciąży i porodu. Zgodnie z wyrokiem z dnia 19 maja 1684 roku w przypadku zgwałcenia położna i chirurg dokonywali badania kobiety. Następnie przesłuchiowano biegłych w roli świadków, a także sporządzano protokół sądowo-lekarski [32].

W przypadku badania zwłok więźniów lekarze oraz zaprzysiężeni chirurdzy (*médecins jurés et chirurgiens jurés*) sporządzali raporty w obecności prokuratora generalnego [39]. Kontrolę raportów oraz ich przegląd przeprowadzał archiater Jean de la Rivière. Eksperci medycyny musieli posiadać nieskazitelną charakter, nieposzlakowaną opinię, a także kierować się uczciwością, prawością oraz doświadczeniem zawodowym [40]. Edykt z maja 1603 roku podkreślał wysoką pozycję jurorów – bez ich opinii w sprawach związanych z oceną zdrowia lub życia sędziowie otrzymali zakaz wydawania jakiegokolwiek postanowienia lub przystępowania do orzekania, jeżeli ekspertyza nie została podpisana przez co najmniej jednego eksperta. Jurorzy za swoją pracę otrzymywali wysokie wynagrodzenia, znacznie wyższe od wynagrodzeń zwykłych lekarzy, chirurgów czy felczerów, a także cieszyli się licznymi przywilejami [41]. Podobnie jak eksperci z *Chatelet* jurorzy podlegali jurysdykcji wyłącznie Wielkiej Rady, którą stanowili wybrani zaprzysiężeni chirurdzy i medycy pod przewodnictwem tzw. pierwszego medyka [42]. Edykt ten został poszerzony w sierpniu 1603 roku o przepisy dotyczące wzajemnej współpracy paryskich jurorów z profesorami chirurgii, wspólnotą poruczników, syndyków oraz paryskiej gwardii [43].

Finalnie przepisy z 1603 roku wprowadzono dopiero w styczniu 1606 roku po śmierci głównego medyka – Jeana de la Rivière, którego zastąpił André de Laurens. W środku nocy Henryk IV przybył do de Laurens'a i nakazał mu złożyć przysięgę – *vous jurez à tenir la main à ce que les officiers qui sont sous votre charge s'acquittent fidèlement de leur devoirs (przysięgasz trzymać rękę, aby podlegli ci funkcjonariusze wiernie wypełnili swe obowiązki)* [44].

Kontrowersje wokół autopsji. Polowania na zwłoki

Zajęcia praktyczne z anatomii dla studentów medycyny oraz chirurgii odbywały się w okresie zimowym (zwłoki nie rozkładały się tak szybko) bez możliwości przełożenia tych zajęć, co zapowiadały łańciskie plakaty rozwieszone na bramach szkół i ulicach miast [45]. Zwłoki ówczesnie były dość trudne do zdobycia – zazwyczaj były to ciała torturowanych skazańców. Potrzebowali ich nie tylko wydział lekarski, ale i prywatni chirurdzy, czy barberzy, pragnący studiować tajemnice anatomii na ciałach zmarłych [46]. Pod szubienicami często toczyły się walki o zwłoki pomiędzy rodzinami straconych skazańców, przedstawicielami wydziału lekarskiego, a prywatnymi chirurgami, do których ciała trafiały w zawiły sposób.

Dostarczanie i preparowanie zwłok w szkołach medycznych kontrolował wymiar sprawiedliwości, który dostarczał je na wniosek dziekana wydziału lekarskiego. Rozprowadzanie i użytkowanie zwłok regulowały edykty królewskie lub dekrety parlamentu. W połowie XVI stulecia zaczęło dochodzić do nadużyć – przeprowadzano tajne sekcje zwłok na uniwersytetach. Ciała skazańców pozyskiwano za opłatą z rąk wymiaru sprawiedliwości bez zgody dziekana oraz porucznika kryminalnego [47]. Dnia 11 kwietnia 1551 roku parlament wydał wyrok, zgodnie z którym bez zgody dziekana wydziału lekarskiego w Paryżu nie wolno było przeprowadzać zajęć z anatomii, zaś sekcje zwłok mogły odbywać się wyłącznie w obecności lekarza wydziału lekarskiego, który objaśniał swoje czynności studentom [47]. Każdy kolejny edykt dotyczący zakazu autopsji opierał się na jednym przestarzałym przepisie pochodzącym z 1551 roku.

Na początku stycznia 1615 roku chirurgom z pomocą służących udało się zabrać zwłoki z egzekucji przeprowadzonej przez kata Jeana Guillaume'a. Dekret z dnia 23 stycznia 1615 roku utrzymał w mocy orzeczenie z 1551 roku i zabronił *Hôtel Dieu* oraz każdej osobie dostarczania zwłok do wykonania autopsji, preparacji oraz nauki anatomii lekarzom, chirurgom czy chirurgom-barberom [48]. Zadań tych mógł podjąć się jedynie wydział lekarski, którego prośba mogła zostać podpisana oraz opieczętowana przez dziekana. Ograniczenia te spowodowały, że dnia 4 marca 1622 roku znaczna liczba lokajów włamała się do amfiteatru Riolana i w połowie jego zajęć siłą zabrała zwłoki, które prezentował [45].

Wysłannicy chirurgów mieli ogromne problemy z pozyskaniem ciał, nawet tych, do których mieli prawo. Decyzja Parlamentu z dnia 1 lutego 1630 roku zabroniła wydawania zwłok chirurgom oraz chirurgom-barberom (*chirurgiens et aux barbiers-chirurgiens*), wykonywania autopsji oraz preparacji anatomicznych bez zgody dziekana wydziału lekarskiego pod groźbą kary aresztu oraz utraty mistrzostwa (czyli możliwości wykonywania zawodu) [49, 50]. Przyczyną tego wyroku była skarga, wniesiona przez prokuratora generalnego, dotycząca aktów przemocy i serii morderstw popełnianych w tym okresie przez studentów medycyny i chirurgii, a niekiedy i wykładowców [51]. Ich ofiarami byli głównie służba, lokaje, kobiety upadłe lub włóczędzy, których porywano, mordowano, a następnie przeprowadzano na zwłokach eksperymenty. Zdaniem prokuratora generalnego takie działania naruszały spokój ulic, powagę i szacunek wymiaru sprawiedliwości, a nawet autorytet króla. Zamykano również sklepy i warsztaty barberów, którzy za opłatą bezprawnie przyjmowali, przetrzymywali, a następnie usuwali nielegalnie zwłoki.

Pierwszy kodeks postępowania karnego a opiniowanie sądowo-lekarskie

Za sprawą ministra Colberta 26 sierpnia 1670 roku w Saint Germain en Laye parlament paryski zatwierdził *Ordonnance Criminelle*, czyli Wielkie Zarządzenie. Był to pierwszy francuski kodeks postępowania karnego, który wszedł w życie 1 stycznia 1671 roku. Jego przepisów przestrzegano aż do

czasów Rewolucji Francuskiej (Kodeks został zniesiony dekretem przyjętym przez Krajowe Zgromadzenie Konstytucyjne 9 października 1789 roku).

Zgodnie z przepisami ordynacji Colberta podtrzymano w całości edykt z 1603 roku dotyczący jurorów [52]. Dodatkowo poszerzono przepisy stanowiące, że w nagłych przypadkach każdy lekarz lub chirurg mógł zostać zaangażowany w ekspertyzę [53]. W Paryżu panował ówczesnie zwyczaj, zgodnie z którym znalezione zwłoki o nieznanym tożsamości na ulicy, w domu, blisko rzeki lub przy głównej drodze natychmiast przenoszono do kostnicy [54]. Kostnicą było niewielkie pomieszczenie gospodarcze z otworem w drzwiach, przez który przechodnie mogli zobaczyć i rozpoznać zabezpieczone ciało [55]. Obok miejskiej kostnicy znajdowała się także druga – w paryskim więzieniu (*morgue*), wyglądem przypominająca klatkę z rusztowaniem, gdzie można było zobaczyć twarz denata [56].

Zgodnie z artykułem I w rozdziale *Sprawozdania lekarzy i chirurgów – Des Rapports des Médecins et Chirurgiens* poszkodowani, którzy chcieli zgłosić swoje obrażenia, byli odwiedzani przez lekarzy oraz chirurgów celem wykonania raportu sądowo-lekarskiego [57]. Raport był niezwykle ważnym dokumentem i dowodem, który dołączano do procesu. Jurorzy podawali dokładny opis ran i obrażeń, czas rekonwalescencji, ewentualne następstwa choroby lub ryzyko śmierci [57]. Ponadto umieszczali opinię o sposobie wykonania obrażeń (między innymi jakimi narzędziami i w jaki sposób zostały wykonane). Zgodnie z przepisem III ordynacji raporty były autentyczne we francuskim wymiarze sprawiedliwości tylko wtedy, gdy ich wykonanie zostało zlecone przez sędziego [53]. Sędziowie mogli zarządzić kolejną wizytę chirurgów lub lekarzy wyznaczonych z urzędu (artykuł 2) [53]. Jurorzy składali przed przystąpieniem do swoich czynności przysięgę, która zostawała przesłana razem z protokołem sporządzonym po wizytacji. Protokół składano w sekretariacie i dołączano go do rozprawy bez możliwości wprowadzenia zmian lub sporządzenia innego oficjalnego raportu – pod groźbą kary w wysokości 100 funtów grzywny dla sędziego i 50 funtów grzywny dla ekspertów [53]. Zgodnie z artykułem 3 pierwszy lekarz delegował co najmniej jednego chirurga w miejsce, w którym znajdował się raport medyczno-sądowy, w celu strzeżenia jego ważności i niepodważalności [53].

Sędziowie otrzymali nakaz zawieszenia postępowania oraz zakaz wykonywania wyroków tymczasowych, jeżeli uprzednio nie zapoznają się z raportami lekarzy i chirurgów (artykuł 8, tytuł XII) [53]. Gdy oskarżony nie mógł stawić się w sądzie, z powodu choroby lub kontuzji, wówczas składał przed notariuszem specjalne pełnomocnictwo, które zawierało nazwę miasta / miejscowości, parafię, ulicę, numer domu, gdzie w razie potrzeby zostanie zatrzymany i doprowadzony do sądu. Takie pełnomocnictwo nie zostawało odbierane przez notariusza bez opinii lekarza, który orzekał o chorobie, urazach, a także wydawał opinię, czy oskarżony faktycznie nie może wyruszyć w drogę bez narażania zdrowia i życia. Lekarz składał przysięgę przed miejscowym sędzią, z której sporządzano protokół w formie pisemnej i dołączano do reszty dokumentów (pełnomocnictwa i opinii). Obok jurorów w XVII stuleciu pojawili się również medycy i chirurdzy więzienni (artykuł 21, tytuł XIII) [53]. Ich zadaniem było odwiedzanie i leczenie chorych więźniów zamkniętych w lochach. Jeżeli takich nie było, wówczas sędzia mógł wyznaczyć lekarza i chirurga. Przenosili oni więźniów do pokoi leczniczych, którzy po rekonwalescencji wracali do swoich celi.

W lutym 1692 roku w Wersalu ukazało się nowe zarządzenie, zgodnie z którym we wszystkich miastach królewskich powołano gabinety złożone z dwóch ekspertów – chirurga i lekarza zaprzysiężonego, zaś w większych miastach – 2 zaprzysiężonych chirurgów z podległymi im porucznikami [58]. Lekarze i chirurdzy mogli składać wizyty i raporty z wyłączeniem wszystkich innych lekarzy lub chirurgów [59]. Mianowanie ekspertów było przyjmowane od pierwszego lekarza króla i przekazywane władzom miejskim. Urzędy te przechodziły w drodze dziedziczenia, co prowadziło do szeregu nadużyć. W dodatku ci, którzy otrzymywali stanowiska jurorów bardzo często byli niezdolni i niekompetentni do wykonywania swoich funkcji – zgodnie z ówczesnym prawem nie musieli posiadać już tytułu mistrza [60]. Edykt został zatwierdzony przez parlament 12 marca 1692 roku. Dekret z 22 kwietnia 1692 roku potwierdził, że osoby, które zostaną odebrane przez mistrzów mogą również zostać przyjęte przez pierwszego chirurga [61]. Kadencja jurorów była roczna. Dekret Rady Stanu z 2 września 1692 roku określał, że do pierwszego chirurga należało ustano-

wienie w prowincji chirurga przysięgłego, zaś zadaniem pierwszego lekarza stało się sprawowanie kontroli nad wizytami rannych [62]. Dekretem z 1692 roku potwierdzono dekret z 1680 roku, zgodnie z którym lekarze przysięgli mogli wybierać chirurgów i lekarzy w przypadku epidemii dżumy (tzw. lekarzy dżumy) [63]. **Zgodnie z dekretem z 8 stycznia 1682 roku powoływano chirurgów zaprzysiężonych do badania wojskowych, którzy chcieli uniknąć służby morskiej na statkach.**

Procesy o czary. Narodziny psychiatrii sądowo-lekarskiej

Procesy o czary były jednymi z najpopularniejszych procesów w siedemnastowiecznej Francji. Skargi i donosy, które doprowadziły do oskarżenia czarownic i czarowników były zazwyczaj niejasne – najczęściej były to oszczerstwa, które miały na celu zaspokojenie urazy oraz chęć zemsty [64, 65]. Po oskarżeniu następowało natychmiast uwięzienie potencjalnego czarownika lub maga w lochach, gdzie otrzymywał znikome ilości jedzenia. Równocześnie przystępowano do tortur. Okaleczenia i uszkodzenia ciała były oceniane przez lekarzy lub chirurgów, którzy przebywali blisko oskarżonych, aby udzielić im ewentualnej pomocy medycznej po przeprowadzeniu tortur [66]. Medycy mogli również sugerować, jakie tortury można przeprowadzić [67].

Rola biegłego lekarza czy chirurga w procesach o czary sprowadzała się głównie do dokładnego zbadania i obejrzenia ciała oskarżonego w celu znalezienia i ustalenia diabelskich symboli (np. wrzodu, łap ropuchy w oku, plam skórnych, diabelskiego znamienia, niewrażliwego punktu na ciele, który nakłuwany chirurgiczną igłą nie reagował na ból) [68]. Ustalenia ekspertów medycyny były również skoncentrowane na stanie psychicznym oskarżonych, którzy ustalali, czy był on w stanie *delirium* [69]. Z I połowy XVII stulecia pochodzą liczne ekspertyzy psychiatryczne, które pokazują, że ówczesni jurorzy zastanawiali się nad opętaniem, wizjami, halucynacjami [70, 71]. W ten sposób w niefortunnych okolicznościach, u stóp tortur i stosów zaczęła rodzić się psychiatria sądowo-lekarska, która w kolejnym stuleciu odegra w postępowaniu znacznie istotniejszą rolę. W XVII wieku leczenie chorych

psychicznie zależało w dużej mierze od poglądów panującego władcy. Francuscy lekarze długo nie protestowali przeciwko tej śmiesznej roli przypisanej im przez sądownictwo.

Ostatecznie Ludwik XIV położył kres procesom o czary [72]. Parlament Rouen po aresztowaniu dużej liczby pasterzy oskarżonych o bycie czarownikami poddał się woli króla, który wydał na radzie 26 kwietnia 1672 roku dekret nakazujący uwolnienie wszystkich oskarżonych o czary, a także zniesienie inkwizycji [73]. Rozporządzenie z 1672 roku, napisane przez ministra Colberta, zabraniało francuskim sądom przyjmowania oskarżeń i rozpatrywania spraw o czary [74]. Ludwik XIV 31 maja 1682 roku podpisał edykt dotyczący karania wróżbitów, magów, czarowników i trucicieli, których odtąd traktowano jako oszustów i nakazywano opuszczenie królestwa pod groźbą kary cielesnej [75]. Deklaracja królewska z lipca 1682 roku wniosła na zawsze procesy o czary, usuwając to przestępstwo z kodeksu. Zmiany wprowadzone przez Colberta wraz z ministrem Le Tellier potwierdziły nieistnienie czarowników i nakazały rozpatrzenie ich spraw sądom powszechnym. Edykt wszedł w życie 31 sierpnia 1682 roku [76].

Proces markiza de Langey – skandal na francuskich salonach XVII stulecia

Proces markiza de Langey oskarżonego w 1659 roku o impotencję trzymał całą Francję w napięciu. W tym okresie przymusowe małżeństwa były powszechne, a ich celem było powiększanie majątku lub zdobywanie tytułów. Sam Molière w swoich sztukach nawoływał do ich zaniechania [77]. Ofiarą swojego statusu szlacheckiego był René de Cordouan (znany jako markiz de Langey), będący potomkiem znakomitej rodziny wielkich urzędników państwowych wiernych królowi Francji. Dnia 2 kwietnia 1653 roku markiz został zmuszony do poślubienia dla korzyści finansowych Mademoiselle Marie de Saint-Simon de Coutomer – nastoletniej arystokratki wątpliwego pochodzenia, lecz niezwykle zamożnej. Pozbawiony prawa do szczęścia w wyborze ukochanej kobiety uznał, że jedyne co może go łączyć z małżonką to wspólne nazwisko i nie okazywał swojej żonie należytego szacunku. Kobieta postawiła

mu ultimatum – albo zacznie wywiązywać się ze swych małżeńskich obowiązków albo rozwiedzie się z nim. Mąż stwierdził, że nie dotknie nawet jakiegokolwiek części jej ciała. Markiza udała się zatem do prałatów, którzy zdecydowali o zwołaniu kongresu 8 lutego 1659 roku [78]. Celem kongresu było zbadanie zdolności płciowej małżonków [79]. Co ciekawe, impotencja od końca XVI stulecia aż do 1791 roku była prawnie karana. Zdaniem Kościoła mężczyzna zawierając związek małżeński powinien szanować swoją żonę, zaś impotencja była postrzegana ówczesnie jako świadomy gwałt na sakramencie małżeństwa – a tym samym – braku szacunku wobec Kościoła. Jeżeli mężczyzna żenił się mając zaburzenia erekcji, wówczas oszukiwał żonę co do wartości małżeństwa, za co trafiał przed Trybunał impotencji [80]. Zadaniem Trybunału była ocena, czy kobieta mówi prawdę. Jeżeli uznał jej rację, wówczas karał męża, orzekał rozwód oraz nakazywał przegranemu wypłatę stosownego odszkodowania. Kongres (*Le Congrès*) doprowadził do powołania Trybunału (*Tribunal de l'impuissance*), który nakazał markizowi wykonanie testu – czyli odbycia akt płciowego z żoną w obecności duchownych, urzędników, sędziów, porucznika cywilnego, a także 15 ekspertów medycyny – 5 chirurgów, 5 lekarzy i 5 matron [81, 82]. Markiz nie mogąc sprostać zadaniu w towarzystwie takiej publiczności został okrzyknięty impotentem, przegrał rozwód, a także musiał oddać swojej żonie kilka znacznych posiadłości ziemskich. Niektóre kobiety skorzystały z tego prawa, aby publicznie upokorzyć i wysmiać swoich mężów, dlatego sąd musiał wprowadzić nową procedurę, aby udowodnić dysfunkcję [83].

Proces markiza de Langey trwał aż 2 lata. Przez ten okres mężczyzna był wielokrotnie przesłuchiwany i poddawany oględzinom genitaliów [84]. Po przegranym procesie został wyszydzony i zhańbiony, jednak ułożył sobie na nowo życie z Dianą de Montaud de Navaille (z którą miał sześcioro dzieci). Niestety nie mógł jej poślubić aż do śmierci swojej pierwszej żony. Proces Langleya wywołał olbrzymi skandal, a także przyczynił się do uchwalenia 18 lutego 1677 roku nowej ustawy [85], zgodnie z której postanowieniami zabroniono zwoływania kongresu i zastąpiono go badaniami lekarskimi. Od tego momentu wykonywano oględziny organów płciowych celem stwierdzenia poprawności ich budowy [86].

Podsumowanie

Opiniowanie sędowo-lekarskie we Francji w XVII stuleciu rozwijało się niezwykle prężnie. Postęp ten był związany z rozwojem włoskiej chirurgii na terenach francuskich, zainteresowaniem anatomią oraz wpływem *Lex Caroliny*. W 1603 roku oficjalnie powołano jurorów (*médecins jurés et chirurgiens jurés*) – ekspertów medycyny sądowej, którymi byli zaprzysiężeni lekarze i chirurdzy. Początkowo eksperci nie mogli dotykać zwłok, a ich czynności sprowadzały się do wizytacji rannych – oględzin i obdukcji. Ze swoich spostrzeżeń sporządzali *rappports en justice*. Kontrolę oraz nadzór nad pracą jurorów sprawował *Premier médecin du roi* pełniący w państwie francuskim funkcję ministra medycyny, co potwierdzono edyktem z 1611 roku. Dodatkowo był zwierzchnikiem wszystkich urzędników służby zdrowia – lekarzy, chirurgów, chirurgów-barberów i farmaceutów. Swoje obowiązki wypełniał wraz z podległymi mu porucznikami. Jurorzy stanowili szczególną kategorię w hierarchii medycznej. *Médecins et Chirurgiens experts* posiadali pierwszeństwo przed kolegami, wybierano ich spośród kompetentnych ludzi o uznanej moralności. Niestety pod koniec XVII stulecia nominacja ekspertów należała do kompetencji pierwszego królewskiego lekarza, który przekazywał ją władzom miejskim, zaś tytuły stały się kupne i dziedziczne. Biegli medycy będący na usługach możnych coraz częściej pojawiali się w procesach, a także dokonywali licznych nadużyć. Obok zaprzysiężonych chirurgów i lekarzy biegłymi mogły zostać położne zaprzysiężone (matrony). Założenia dotyczące jurorów przyjęte przez *Ordonnance Criminelle* w 1670 roku przetrwały do końca XVIII stulecia.

W tym okresie zaczęły powstawać liczne ekspertyzy psychiatryczne – najczęściej w procesach o czary. Większość z nich sprowadzała się do osądzenia potencjalnego czarownika lub maga. Przykładowo w 1634 roku kanonik Urbain Grandier, proboszcz parafii Loudun, został oskarżony o cudzołóstwo, kazirodztwo, świętokradztwo i przeklinanie [87]. Kanonik był ofiarą prześladowań politycznych kardynała Richelieu [88]. Po konsultacji Uniwersytet w Montpellier wykazał, że te rzekome przypadłości były tylko sztucznymi, symulowanymi napadami padaczkowymi [5]. Niestety świadectwo

to nie zostało uwzględnione, zaś Grandier został skazany na spalenie żywcem. Książdz, który towarzyszył mu przy torturach dał mu do ucałowania rozpalony do czerwoności żelazny krucyfiks. Duchowny wówczas cofnął się ze strachu, a tłum ludzi odebrał to jako dowód opętania. W kolejnym stuleciu psychiatria sędowo-lekarska zaczęła rozwijać się dzięki procesom o czary. Poza badaniem stanu umysłowego zaczęto interesować się badaniem narządów płciowych w sprawach dotyczących unieważnienia małżeństwa, niezdolności płciowej lub rozwodu. Proces markiza de Langey przyczynił się do likwidacji kongresu i trybunału impotencyjnego, a także wykazał bezzasadność tej śmiesznej procedury. Pod koniec XVII stulecia zmieniono podejście do instytucji małżeństwa i rozwodu, zaś opinia ekspertów medycyny stała się w tym zakresie niezbędną.

Francja była pierwszym krajem europejskim, w którym zaczęto dostrzegać różnice między policją medyczną a medycyną sądową. Zagadnienia związane z tymi naukami były jeszcze w XVIII stuleciu w całej Europie błędnie łączone. Dopiero w 1746 roku niemiecki lekarz Christian Ehrenfried Eschenbach w dziele *Medicina legalis brevissimis comprehensa thesibus* dokonał rozdzielenia medycyny sądowej od policji lekarskiej [89]. Błąd ten wynikał z faktu, iż obie nauki klasyfikowano do katalogu medycyny publicznej. Do zadań policji lekarskiej należała ochrona zdrowia publicznego: wytypienie epidemii, opieka sanitarna, szeroko pojęta materia medyczna w postaci rewizji aptek, wytwarzania lekarstw, odnotowywania recept, kontroli szczepień, udzielania bezpłatnego leczenia ubogim chorym, czy nadzór nad szkołami lekarskimi [90]. Jurorzy sprawowali nadzór nad lekarzami dżumy, a także mieli prawo powołania ich w przypadku wybuchu epidemii, jednak nie wykonywali bezpośrednio czynności związanych z policją lekarską. Ich zadania były bezpośrednio skoncentrowane na oznaczeniu wątpliwych przypadków wymagających osądzenia danej sprawy na podstawie medycznego wyjaśnienia, wraz z zastosowaniem lekarskiej wiedzy w celu zadośćuczynienia wezwaniom sądowym (medycyna sądowa). Przykładowo w Niemczech w XVII stuleciu zadania te wykonywali fizycy miejscy, pełniący jednocześnie funkcje medyków sądowych [90].

Piśmiennictwo

1. Bukhard M. History of forensic medicine. Lehmanns Media, Berlin 2017; 108
2. Lea H C. Histoire de l'inquisition au moyen-âge. J. Millon, Paris 1986; 348–512
3. Nemeč J. Highlights in Medicolegal Relations. U.S Government Printing Office, Washington 1976; 19
4. Desmaze C. Histoire de la médecine légale en France: d'après les lois, registres et arrêts criminels. G. Charpentier, Paris 1880; 13
5. Lacassagne A. Précis de médecine judiciaire. G. Mason, Paris 1878; 6–12
6. Denisart J B. Collection de décisions nouvelles et de notions relatives à la jurisprudence. Tom 2. Desaint, Paris 1771; 199
7. Dumas G. Santé et société à Montpellier à la fin du Moyen Âge. Brill, Leiden, Boston 2014; 90
8. Belofsky N. Jak dawniej leczono, czyli plomby z mchu i inne historie. Wydawnictwo RM, Warszawa 2014; 45
9. Babeau A. Les Bourgeois D'autrefois. Firmin-Didot. Paris 1886; 120–126
10. Moore J. Przeróżające choroby i zabójcze terapie, czyli historia medycyny, jakiej nie znałeś. Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 2020; 14
11. Pétrequin J P E. Essai sur l'histoire de la chirurgie à Lyon. Thunot, Lyon 1836; 11–13
12. Chereau A. Mémoires de la Société des antiquaires de Normandie. Henri Delesques. Caen, Rouen, Paris 1892; 3
13. Lock F. Dictionnaire topographique et historique de l'ancien Paris (avant l'annexion): indiquant la situation, l'origine et l'étymologie des rues, l'historique des monuments, édifices, établissements détruits ou encore existants, l'habitation des personnages célèbres, etc. Avec une notice historique sur Paris et un plan. L. Hachette et cie, Paris 1860; 27
14. Malgaigne J. Histoire de la chirurgie en Occident depuis le VIe jusqu'au XVIe siècle et histoire de la vie et des travaux d'Ambroise Paré. B. Baillière & fils, Paris 1862; 28
15. Millin L A. Antiquités nationales ou recueil de monumens : pour servir à l'Histoire générale et particulière de l'Empire François, tels que Tombeaux, Inscriptions, Statues, Vitraux, Fresques, etc.; tirés des Abbayes, Monastères, Châteaux et autres lieux devenus Domaines Nationaux. Présenté à L'ASSEMBLÉE NATIONALE, et accueilli favorablement par ELLE, Le 9 décembre 1790. Tome Troisième. Tom 3. Chez M. Drouchin, Paris 1791; 29
16. Berryer G, du Saule H, Pouchet, G. Traité de médecine légale, de jurisprudence médicale et de toxicologie. Delahaye et Lecrosnier, Paris 1886; 6
17. Ordonnances des rois de France de la troisième race. Tom 1. De l'imprimerie royale, Paris 1723; 491–492
18. Ordonnances des rois de France de la troisième race, recueillies par ordre chronologique: ... roy Philippe de Valois, et celles du roy Jean, jusqu'au commencement de l'année 1355. De l'imprimerie royale, Paris 1729; 496–498
19. Ordonnances des rois de France de la troisième race: recueillies par ordre chronologique, avec des renvois des unes aux autres, des sommaires, des observations sur le texte. Tom. 13. De l'imprimerie Royale, Paris 1782; 60–61
20. Pont B. Histoire de la ville de Caen: ses origines. Tom 12. Alliot, Caen 1866; 100–102
21. Binet-Sanglé C. Histoire de l'examen médico-judiciaire des cadavres en France. Storck, Lyon, Paris 1892; 18
22. Hétet F. Manuel de chimie organique élémentaire: avec ses applications à la médecine, à l'hygiène et à la toxicologie. Octave Doin, Paris 1880; 59
23. Craig J D. Mijour Or Provençal Legend, Life, Language and Literature in the Land of the Felibre. James Nisbet & CO, London 1877; 100–103
24. Berthelot M. Histoire des sciences: la chimie au Moyen Age, T. 1, 271–272. Histoire des sciences: la chimie au Moyen Age. Tom 1. Imp. Nationale, Paris: 1893
25. Constitutio Criminalis Carolina Peinlich Halssgericht : des allerdurchleuchtigste[n] grossmächtigsten unüberwindlichsten Keyser Carols dess Fünfften und dess Heyligen Römischen Reichs peinlich Gerichts Ordnung, auff den Reichsstägen zu Augspurg und Regenspurg, in Jaren dreissig und zwey und dreyssig gehalten, auffgericht und beschlossen. Durch Johannem Schmidt, in Verlegung Sigmund Feyrabends Franckfurt am Mayn, Franckfurt am Mayn 1577; 14–39
26. Denisart J B. Collection de décisions nouvelles et de notions relatives à la jurisprudence actuelle. Tom 3. Desaint, Paris; 283
27. Arrêt [of 11 August, 1786] de la Cour de Parlement, qui ordonne qu'un imprimé ... intitulé: Mémoire justificatif [by C. M. J. B. Mercier Dupaty], pour trois hommes condamnés à la roue [signed, Lardoise, J. B. Simare and C. Bradier] ... et la Consultation étant à la suite dudit imprimé ... signé Legrand de Laleau, seront lacérés et brûlés ... par l'exécuteur de la Haute-Justice, etc. Municipal and other Institutions, Societies, etc.. Parlement Paris, Paris 1786; 34
28. Bornier M P. Conférences des nouvelles ordonnances de Louis XIV, avec celles des rois ses prédécesseurs. Tom 2. Sur l'imprimé à Paris, Paris 1693; 54
29. Félibien M. Histoire de la ville de Paris. Tom 4. Chez Guillaume Despres, Imprimeur & Libraire du Roi et Jean Desessartz, rue Saint Jacques, à Saint Propper, & aux trois Vertus, Paris 1725; 767
30. Morley H, Palissy the Potter: The Life of Bernard Palissy, of Saintes, His Labors and Discoveries in Art and Science, with an Outline of His Philosophical Doctrines, and a Translation of Illustrative Selections from His Works. Tom 2. Chapman and Hall, London 1852; 86
31. Guénois P. La nouvelle et dernière conférence des ordonnances et edicts royaux distribuée en XII livres à l'imitation et selon l'ordre et la disposition du code Justinan. Tom 1. Claude Simmius, Paris 1627; 820
32. Prunelle C V G. De la Médecine politique en général et de son objet: de la médecine-légale en particulier, de son origine. J. Martel ainé, Montpellier 1814; 6–37

33. Statuts et règlements pour les chirurgiens des provinces établis ou non établis en corps de communauté, avec une table chronologique de tous les édits, déclarations, lettres patentes et arrêts du Conseil concernant les médecins, chirurgiens, accoucheurs, apoticaire, herbers, sages-femmes... du royaume. P. Prault, Paris 1735; 12
34. de L'Estoile P. Journal du regne de Henri IV., roi de France et de Navarre. Tom 3. Chez les freres Vaillant, Haye 1741; 189–190
35. Du Rousseaud de La Combe G. Traite des matieres criminelles, suivant l'ordonnance du mois d'aout 1670, et les edits, declarations du roi, arrêts et reglements intervenus jusqu'à present divise en quatre parties. La premiere, De la nature des crimes, et des peines. La seconde, De la competence des juges sur les delits commis tant par les laiques que par les ecclesiastiques, des recusations, prises a partie, etc. La troisieme, De la maniere d'instruire les proces, avec le style ou modele des procedures. La quatrieme, contient les edits, declarations, arrêts et reglements. Chez Bailly, quai des Augustins, Paris 1769; 179
36. Prévost d'Exiles C. J. Principes de jurisprudence sur les visites et rapports judiciaires des medecins , chirurgiens, apoticaire, & sages-femmes: avec les indications des sources d'où ces principes ont été recueillis. Guillaume Desprez, Paris 1753; 27–32
37. De La Ville C. Ordre alphabétique, ou Dictionnaire contenant les principales maximes et décisions du Palais, confirmées par les arrêts du Parlement de Paris et des autres parlemens de France, par Claude de La Ville. Cavalier, Paris 1692; 885
38. Charnage F. Observations sur les titres des droits de justice, des fiefs, des cens, des gens mariés et des successions de la coutume du Comté de Bourgogne, avec des traités, à l'usage de la meme province, sur les institutions contractuelles, la puissance paternelle, les sociétés tacites, les baux à chepteil et une dissertation sur les incendies. C.J. Daclin, Besancon 1756; 502
39. Martinenq J B T, Troisieme memoire pour les doyen & docteurs-régens de la Faculté de Médecine en l'Université de Paris. Contre le sieur Pichaut de la Martiniere, premier chirurgien du roy, & les prevôts & Communauté des maîtres chirurgiens-jurés de Paris. Pour servir de replique au Mémoire des Chirurgiens, contenant deux cens soixante & quatre pages. de l'Imprimerie de G. F. Quillau, Paris 1748; 22
40. Dupuy A. Les épidémies en Bretagne au XVIII siecle. Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest 1886, 115–200
41. Archives parlementaires de 1787 à 1860: recueil complet des débats législatifs et politiques des chambres françaises. Tom 42. France. Assemblée nationale, Paris 1895; 454
42. Pasquier E. Les oeuvres ses lettres; ses oeuvres meslées; et les lettres de Nicolas Pasquier. Tom 1. Aux depens de la Comp. d. Libr. Associez, Amsterdami 1723; 973–976
43. Lalanne L. Dictionnaire historique de la France. Tom I. Libraire Hachette, Paris 1872; 528
44. Minivielle E. La médecine au temps d'Henri IV: medecins, maladies, autopsie du roi. Baillièrre, Paris 1904; 28–44
45. Corlieu A. L'ancienne faculté de médecine de Paris. Delahaye, Paris 1877; 26–27
46. Farrington K. Historia kar i tortur. Wydawnictwo Elipsa, Kielce 1997; 168–169
47. Franklin A. Les Chirurgiens. Plon, Paris 1893; 274–300
48. Argumens en faveur de la Faculte de Medecine de Paris. Université de Paris. Faculté de Médecine, Paris 1743; 57
49. Verdier J. La jurisprudence particuliere de la chirurgie en France, ou Traite historique et juridique des etablissements, reglemens, police, devoirs, fonctins, honneurs, droits & privileges. chez d'Houry, Paris 1764; 646
50. Université de Paris. Faculté de Médecine, Second memoire pour les doyen & docteurs-regens de la Faculté de Médecine en l'Université de Paris. Contre le sieur de La Peyronie, premier chirurgien du Roy, & les prévôts & Communauté des maîtres chirurgiens-jurés de Paris. de l'imprimerie de Quillau, imprimeur de la Faculté de Médecine, Paris 1745; 16
51. Franklin A. La vie privée d'autrefois: arts et métiers, modes, moeurs, usages des Parisiens du XIIe au XVIIIe siècle d'après des documents originaux ou inédits. Plon, Paris 1895; 278
52. Thorin E. Revue de Legislation. Rousselon, Paris 1824; 71–73
53. Ordonnance de Louis XIV roy de France et de Navarre pour les matières criminelles: Donnée à Saint Germain en Laye au mois d'Aoust 1670. Associés choisis, Paris 1670; 34–85
54. Larousse P. Grand Dictionnaire Universel [du XIXe Siecle] Francais: A-Z 1805-76. Administration du Grand dictionnaire universel, Paris 1873; 41
55. de Genouillac HG. Paris à travers les siècles: Histoire nationale de Paris et des Parisiens depuis la fondation de Lutèce jusqu'à nos jours. Tom 4. F. Roy, Paris 1888; 356–357
56. Desmaze C. Histoire de la médecine légale en France: d'après les lois, registres et arrêts criminels. G. Charpentier, Paris 1880. 287–290
57. Devaux J. L'art de faire les rapports en chirurgie: ou l'on enseigne la pratique, les formules & le style le plus en usage parmi les chirurgiens commis aux rapports. D'Houry Paris 1746; 22–449
58. Portal, Histoire De L'Anatomie Et De La Chirurgie, Contenant L'origine & les progrès de ces Sciences: avec un Tableau Chronologique des principales Découvertes, & un Catalogue des ouvrages d'Anatomie & de Chirurgie Tableau Chronologique Des Ouvrages Et Des Principaux Découvertes D'Anatomie Et De Chirurgie. Didot, Paris: 1770; 726
59. de Pothier RJ. Annotées et mises en corrélation avec le code civil et la législation actuelle. Tom 10. Cosse & Marchal, Paris 1861; 419
60. Recueil des statuts, reglement, edits, lettres patentes, déclarations, arrêts et ordonnances de Sa Majeste concernant l'art et la science de chirurgié a Lyon. Chez Michel Talebard, Lyon 1667; 4–28
61. Déclaration du Roi, concernant les études [et] exercices des élèves en chirurgie: donnée à Versailles le douzieme jour d'avril 1772, enregistrée en Parlement le 8 mai 1772. Chez Brocas, Paris 1785; 716

62. Recueil des déclarations, édits, lettres patentes et arrêts du conseil d'Etat du Roi enregistrés au Parlement de Dijon, depuis 1666 jusqu'en 1752. Chez Pierre De Saint, Dijon 1752; 58–59
63. Prevost C.J. Principes de jurisprudence sur les visites et rapports judiciaires des. Chez G. Desprez, Paris 1753; 91
64. Bulletin de la Société des Sciences, Lettres et Arts de Pau. Tom 5. Leon Ribaut Libraire, Pau 1875–1876; 31
65. Archives d'anthropologie criminelle, de médecine légale et de psychologie normale et pathologique. Tom 17. Storck, Lyon 1902; 71
66. Vicq-d'Azur F. Médecine, contenant 1° l'hygiène, 2° la pathologie, 3° la séméiotique & la nosologie, 4° la thérapeutique ou matière médicale, 5° la médecine militaire, 6° la médecine vétérinaire, 7° la médecine légale, 8° la jurisprudence de la médecine & de la pharmacie, 9° la biographie médicale, c'est-à-dire, les vies des médecins célèbres, avec des notices de leurs ouvrages: A-Aliter. chez Panckoucke, libraire, Paris 1790; 513
67. Legras B. Les professeurs de médecine de Nancy (1887–1977) : seize leçons inaugurales et discours. Lulu Press 2011; 107
68. Besson V. Inventaire-sommaire des archives départementales antérieures à 1790: Haute-Saône. De Paul Dupont, Paris 1874; 8–10
69. Masson V. Dictionnaire encyclopedique des sciences medicales publie sous la direction de Mm. les docteurs Raige-Delorme et A. Dechambre: 3: ALH-AMP. Masson, Paris 1865; 12–32
70. Lacassagne A. Annales d'hygiène publique et de médecine légale. Libraire J-B Bailliere, Paris 1881; 258
71. Dupré E. Pathologie de l'imagination et de l'émotivité. Payot, Paris 1925; 58
72. Finot J. Les procès de sorcellerie jugés au bailliage d'Amont, siège de Vesoul. Suchaux, Vesoul: 1874; 5–7
73. Mornin A S. Les Hébertistes modernes. chez Hurteau, Paris 1870; 49
74. Michelet J. La Sorcière. Deuxième édition, revue et augmentée. A. Lacroix, Bruxelles, Leipzig 1863; 21
75. Néron P, Girard E. Recueil d'édits et d'ordonnances royaux sur le fait de la justice et autres matières les plus importantes, contenant les ordonnances des rois Philippe VI, Jean Ier, Charles V, Charles VI, Charles VII, Charles VIII, Louis XII, François Ier, Henry II, François II, Charles IX, Henry III, Henry IV, Louis XIII, Louis XIV et Louis XV, et plusieurs arrêts rendus en conséquence, augmenté, sur l'édition de Mes Pierre Néron et Etienne Girard, d'un très grand nombre d'ordonnances et de quantité de notes, conférences et commentaires. Tom 2. Chez Montalant, à l'entrée du Quay des Augustins, à la descente du Pont S. Michel, Paris 1720; 215
76. Edit du Roy, pour la punition de différents crimes, qui sont devins, magiciens, sorciers, empoisonneurs: Regle ceux qui peuvent vendre ou employer des drogues dangereuses, & à qui il est permis d'avoir des fourneaux ou laboratoires. Registré en Parlement le 31. aoust 1682. Chez Francois Muguet, Imprimeur du Roy & de fon Parliament, Paris 1692; 1–8
77. Molier. Małżeństwo przymuszone : komedia, P. Dufour, Warszawa 1782; 1–2
78. De Rabutin R. Histoire amoureuse des Gaules suivie de La France galante : romans satiriques du XVIIe siècle attribués au comte de Bussy. Tom 2. Garnier, Paris 1868; 400
79. Planque F. Bibliothèque choisie de médecine: tirée des ouvrages périodiques tant françois qu'étrangers. D'Houry, Paris 1748; 13–14
80. Bouhier J. Traité de la dissolution du mariage pour cause d'impuissance. chez Jean Marie Vander Kragt, Luxembourg 1735; 8–185
81. De Lignac L F L. De l'homme et de la femme considérés physiquement dans l'état du mariage. J.B. Henry, Lille 1773; 248
82. Saverien A. Histoire des progrès de l'esprit humain dans les sciences naturelles et dans les arts qui en dépendent. Tom 4. Chez Lacombe Libraire, Quai de Conti, Paris 1775; 205
83. Venette N. La génération de l'homme, ou, Tableau de l'amour conjugal, considéré dans l'état du mariage par M. Nicolas Venette. Nouvelle édition, revue, corrigée, & augmentée de remarques importantes. [De François Planque]. Tom 2. Londres 1779; 295–299
84. Dambre A L. Traité de médecine légale et de jurisprudence de la médecine. Andrien Delahaye, Paris 1878; 11–27
85. Le Ridant N. Code Matrimonial, Ou Recueil Complet De toutes les Loix Canoniques & Civiles de France, des dispositions des Conciles, des Capitulaires, Ordonnances, Edits & Declarations; & des Arrêts & Réglemens de tous les Parlemens & Tribunaux Souverains, rangés par ordre alphabétique, sur les Questions de Mariage: On y a joint la Notice des Auteurs les plus célèbres sur ces mêmes Questions, & des Recherches sur les Naissances tardives. Ouvrage nécessaire aux Prélats, Curés & Vicaires; aux Juisconsultes, & à tous ceux qui ont à décider des Questions de Mariage. Tom 1. chez Hérisant le fils, Paris 1770; 321–324
86. Bovoux F N. Jurisprudence du code civil, [ou Conférence du droit romain]: de l'ancien et du nouveau droit français : avec une explication du code et un recueil de jugemens qui en est le commentaire et le complément. Tom 11. C. Bouzon De Jonay, Paris 1804; 244
87. Summers M. The History of Witchcraft and Demonology. Routledge, New York 1996; 341
88. Legué G. Urbain Grandier Et Les Possédées de Loudun. Librairie d'Art de Ludovic Baschet, Paris 1880; 238
89. Eschenbach C E. Medicina legalis brevissimis comprehensa thesibus, in usum auditorii conscripta autore Christ. Ehrenf. Eschenbach. Koppium, Rostochii 1746; 10–14
90. Dębicka M. Dzieje opiniowania sądowo-lekarskiego w Królestwie Prus w XVIII stuleciu. Archiwum Medycyny Sądowej i Kryminologii 2021; vol. 71 (1-2): 59–68

ORCID

Malwina K. Dębicka – 0000-0002-2986-3817

